

תמורות בחברה הציונית דתית בראי היעוץ לרווקים

ארי אנגלברג

תקציר

במאמר זה אני משווה בין ממצאי שני מחקרים אתנוגרפיים בהם עסקתי ברווקות המתמשכת בציונות הדתית; המחקר הראשון נערך בעשור הראשון למילניום, והמחקר השני נערך בעשור השלישי. מטרתי הייתה לבחון אם וכיצד השתנו ההדרכה והיעוץ לרווקים, תחום שמרכז לתוכו עמדות ואידאולוגיות שונות, וכיצד הם השפיעו על תפיסת העולם ועל דתיות היום-יום בציונות הדתית. מצאתי כי השינוי הגדול ביותר הוא בחיפוש בן זוג: ממצאי המחקר הראשון מלמדים כי היועצים ומורי הדרך ניסו לעשות את החיפוש לרציונלי, יעיל ומהיר באמצעות ביטול ערך ההתאהבות, ואילו במחקר השני הם אפיינו את החיפוש אחר בן זוג כמסע רוחני לגילוי עצמי. עם זאת, המהותנות המגדרית נותרה מסר מרכזי של היועצים לרווקים בעשורים שחלפו. במחקר השני נמצא שהיחס לחורגים מצווי ההלכה בתחום המיני סלחני ומכיל משהיה בעבר, אם כי שמירת נגיעה נותרה אידאל. ממצאי המחקרים מלמדים שתהליכי אינדיווידואליזציה מביאים לשינוי השיח של מרצים ומדריכים רבים בציונות הדתית. הקולות הבולטים מלמדים על השפעה של השיח הפסיכותרפויטי והרוחני ניו־אייג'י לצד ניסיונות מתמשכים להציב חלופה לשיח הפמיניסטי הרווח בתחום המגדרי. להבדיל מטענות בולטות בספרות המחקר, שתהליכי אינדיווידואליזציה בספרה הדתית מביאים בהכרח לאימוץ עמדות פלורליסטיות ולאובדן אמונה בהתגלות אלוהית ובקיומה של אמת מוחלטת, תוצאות המחקר מלמדות על קיומן של זירות דתיות שמתקיימת בהן אינדיווידואליזציה גם בקרב קבוצות דתיות שמרניות.

מילות מפתח: אינדיווידואליזציה, דת ומיניות, דתיות, מגדר, העידן החדש, ציונות דתית, רוחניות, שמרנות

מבוא

במאמר זה אני מבקש לבחון את התמורות בזירת היעוץ לרווקים מן הציבור הציוני דתי, ובניתוח הממצאים לתרום לחקר הציונות הדתית ולתאוריה הכללית בנושא האינדיווידואליזציה הדתית. נדמה שבשעשור הראשון למילניום הפתיע עצם קיומה של תופעת הרווקות המתמשכת ציונים דתיים רבים. הם תהו מניין הגיעה פתאום 'בעיית

* בשימוש במילה 'רווקים' במאמר הכוונה הן לנשים הן לגברים.

הרווקות' (כך היא כונתה) ומדוע ציונים דתיים כה רבים מתקשים למצוא בן זוג? (אנגלברג 2020). מטרתי במאמר הזה לבחון את השינויים שהתחוללו במסרים שדמויות סמכות מעבירות לרווקים בשנים שחלפו מראשית המילניום, שאז נהייתה הרווקות מה שאפשר לכנות 'בעיה ציבורית'. אטען כי התמורות בסגנון המסרים בתחום זה מבטאות שינויים כלליים יותר בתפיסת העולם הדתית ובדתיות היום-יום בקרב רבים בציבור זה.

כדי לעמוד על סגנון השינויים שהתרחשו אשווה בין ממצאי מחקר שערכתי בעשור הראשון למילניום (לבד, ובשיתוף פעולה עם נורית נוביס-דויטש) ובין מחקר שערכתי בעשור השלישי, כעבור כ-15 שנה. ההשוואה מתמקדת בסגנון ההנחיה וההדרכה שרווקים דתיים מקבלים מדמויות סמכות בציונות הדתית, רבנים ורבניות ואנשי חינוך וטיפול שארגונים ציונים דתיים מזמינים להרצות באירועים שהם מארגנים עבור רווקים. במוקד המאמר מצויים התכנים שמפרסמים מי שמציעים את מרכולתם הרוחנית-הדרכתית לרווקים. באמצעות ניתוח תכנים אלה אפשר ללמוד על רוח הזמן (הציטיגייסט) הנוכחי בציונות הדתית. אין לי יומרה לתאר תהליכים שמאפיינים את כל מי שמזדהה כציוני דתי אלא לצייר מגמה מרכזית אשר משפיעה על רבים וטרם קיבלה את תשומת הלב שהיא ראויה לה.

חוקרים מצביעים על תהליכי שינוי שונים שהתחוללו בחברה הציונית דתית בשנות קיומה. השינוי הבולט ביותר שזכה לתשומת לב רבה במחקר הוא המפנה לכיוון תורני ואדוק יותר שנלווה להקמת תנועת גוש אמונים וקידום מפעל ההתנחלות בשטחים שנכבשו במלחמת ששת הימים (ארן 2013; שגיא ושוורץ 2017; שלג 2019). מפנה אחר, משנות השמונים, שוורץ מאפיין כמעבר 'מאחדות לריבוי' (שוורץ 2018), כלומר התפצלות של הציונות הדתית לתת-קבוצות עקב קיומם של תהליכים שמובילים לכיוונים מנוגדים (עוד בנושא זה בהמשך הדברים). במאמר זה אצביע על תהליכים נסתרים יותר מהעין שמתרחשים בחלקים של הציונות הדתית בעשורים האחרונים, במרחב שבין תפיסת עולם דתית לתפיסת העצמי. אפשר לכנות מרחב זה בכותרת דת של חיי היום-יום (lived religion), כלומר התנהלות דתית שלעיתים שונה מהאידאולוגיה הרשמית. אמרמן לדוגמה משתמשת במונח זה כדי לתאר את המאמצים של נוצרים, מאמינים פשוטים, אשר משוחחים בקבוצות ווטסאפ בכל יום להעניק פרשנות דתית לאירועים בחיי היום-יום שלהם (Ammerman 2018).

לדעתי, השינויים במסרים שדמויות סמכות מעבירות לרווקים הם ביטוי להתמודדותה של הציונות הדתית עם המודרנה המאוחרת. בהמשך לכך אטען שגם בחברות דתיות שמרניות כמו הציונות הדתית חלים תהליכי אינדיוידואליזציה. היסטורית קיים קשר בין תהליכי אינדיוידואליזציה לתהליכי חילון (פרסיקו 2021; Taylor 1989), ועם זאת אינדיוידואליזציה אין פירושה בהכרח חילון. בספרות המחקר מרבים לזהות תהליכי אינדיוידואליזציה בספרה הדתית עם אימוץ עמדות פלורליסטיות וליברליות, ופחות עם דתיות ממסדית ושמרנות. על יסוד ממצאי המחקר אטען כי גם בזרמים דתיים שמרניים אפשר לזהות מגמות של אינדיוידואליזציה וכי תהליכים אלה אינם מובילים בהכרח לקבלה של עמדות ליברליות בתחומי המין והמגדר.

סקירת ספרות

תמורות בציונות הדתית

חוקרי הציונות הדתית מזהים שלבים שונים בהתפתחותה של חברה זו כמגזר בתוך החברה הישראלית. השלב הראשון התחיל עם יסוד הרב ריינס את תנועת המזרחי באירופה בראשית המאה ה-20 והמשיך עם היווצרות ציבור מובחן של ציונים דתיים בתקופת היישוב. באותו שלב היה מקומה של הציונות הדתית שולי. החלוצים הציונים וצאצאיהם הצברים ביקשו להתנתק מהעבר הגלותי, ואילו הציונות הדתית ניסתה להחזיק את שני קצות החבל – דתיות (שנחשבה גלותית) וגם ציונות. הציוני הדתי נחשב מי שלא חל בו השינוי הנדרש לדגם החדש; דימוי היהודי הרופס והמסכן שיוחס לחרדים דבק גם בו (ארן 2013; שגיא ושוורץ 2017; שלג 2019).

על המעבר מעמדה שולית זו לעמדת ה'קטר' המוביל את התנועה הציונית, אם כי בדרך מעוררת מחלוקת פוליטית, נכתב רבות (ארן שם; שגיא ושוורץ שם; שוורץ 2018; שלג שם). תהליכי השינוי החלו בשנות החמישים: חבורה של בוגרי תנועת הנוער בני עקיבא בחרה ללמוד בישיבת מרכז הרב אצל הרב צבי יהודה קוק. תלמידים אלה, לימים רבנים ומחנכים, משכו את הציונות הדתית לכיוון תורני יותר. אותם כוחות עולים בציונות הדתית ראו במלחמת ששת הימים – שישראל השתלטה בה על כל שטחי ארץ ישראל ההיסטורית שממערב לירדן – נס וגילוי רצון האל, והם פתחו במפעל ההתנחלות בשטחים שנכבשו (או שוחררו). הרוח החדשה של תלמידי הרב צבי יהודה קוק חוללה מפנה גם באידאולוגיה ובחיי היום-יום בציונות הדתית, ואלה באו לידי ביטוי בהקפדה רבה יותר על ההלכה, בייחוד בתחום הצניעות ובהליכה של צעירים רבים יותר ללמוד תורה בישיבות למשך שנים ארוכות יותר (שוורץ שם; שלג שם).

משלהי שנות השמונים שוורץ מזהה עוד שינוי בחברה הציונית דתית, שעברה 'מאחדות לריבוי' (שוורץ שם).¹ מצד אחד אפשר לזהות השפעות מערביות ליברליות – התחזקות הפמיניזם הדתי, פתיחות רבה יותר ללהט"ב ומעורבות גדולה יותר של צעירים בחיי הבליונות החילוניים. מצד אחר השפעתן של תורות חסידיות בישיבות ובמדרשות מתגברת, וגם הפעילות למען בניית בית המקדש, ותופעת 'נוער הגבעות' צומחת בהתנחלויות. בעקבות זאת חוקרים סבורים כי הפיצול בין האגפים בציונות הדתית כה נרחב שכבר אי אפשר לדבר עליה כחברה אחת (קפלן 2017) או שהיא נעשתה מסמן ריק שמתאר רק תהליך חברות משותף של בוגרי חברה זו אשר אינם חולקים עוד אידאולוגיה משותפת (כצמן 2022). להבדיל מחוקרים אלה, אני מכיר במגוון הרחב הקיים בתוך הציונות הדתית, אך סבור שכל עוד יש מוסדות ופרטים רבים הרואים בעצמם חלק מציבור זה ניתן להתייחס אליו בהכללה לתיאור תהליכים חברתיים.

למרות הקבלה ההולכת וגוברת של להט"ב בקרב הציבור הציוני דתי ושל עמדות ליברליות בסוגיות אחרות (קתה 2019; Avishai 2023), רבים בציבור זה ובקרב מנהיגיו מאמצים עמדות שמזוהות עם האגף הימני השמרני של החברה הישראלית, בשלל תחומים, מכלכלה דרך ערכי המשפחה.² אם כן, כיצד מגמות שונות אלו משתלבות? במחקר הזה אני מתחקה על צורת החשיבה המאפיינת רבים בציונות הדתית בזירה אחת של חיי היום-יום הדתיים, ואף שהיא איננה עונה על שאלה זו במלואה, היא מתארת דרך אחת שמשלבת בין אימוץ תפיסות חדשות לשמירה על עמדות שמרניות.

כמו דתות שמרניות אחרות, גם בציונות הדתית, ערכי משפחה שמוצגים כחלופה לליברליזם החילוני תופסים מקום חשוב באידאולוגיה הדתית בחמישים השנים האחרונות (Hardacre 1993). בתי כנסת ציונים דתיים מבוססים על השתתפות משפחתית, ולכן לא תמיד רווקים מבוגרים מוצאים שם את מקומם. להט"ב שיוצאים מהארון וגם גירושים ורווקות מתמשכת נחשבים בציבור זה אתגרים שיש להתמודד עמם, ולא תופעה שיש לברך עליה (אנגלברג 2020; Avisahi 2023).

להבדיל מלהט"ב דתיים שיוצאו מהארון ומבקשים שהציבור הציוני דתי יכילם על אף שונותם, רוב הרווקים הדתיים מבקשים לצעוד במסלול ההטרונורמטיבי המקובל, אך אינם מצליחים למצוא את בחירי ליבם ולהקים עמם משפחה (אנגלברג שם). לפיכך רבים בחברה זו מתגייסים 'לפתור את הבעיה' שלהם. כך לדוגמה בשנת 2023 הוקם ארגון גג בשם 'באים בטוב'; זה מאגד כמה ארגונים ציוניים דתיים שפועלים, כל אחד בדרך שונה, כדי לסייע לרווקים למצוא את בני זוגם ולהדריך אותם בדרך עד ההחלטה להינשא. כתבה על המיזם החדש פורסמה במגזין דיוקן של העיתון מקור ראשון; כותרת המשנה בכתבה תיארה את המיזם כך 'המטרה: לשים סוף לתופעת הרווקות המאוחרת במגזר הדתי-לאומי'.³

אם כן, על אף כל השינויים שאעמוד עליהם במאמר זה בתוכן המסרים המועברים לרווקים דתיים בעשורים האחרונים, הדחיפות והרצון לחתן אותם הם מאפיינים יציבים שלא השתנו בשנים האלו. גם בחברה החילונית בישראל קיים לחץ על רווקים להתחתן, אך הלחץ מתחיל בגיל מאוחר יותר, והעניין נחשב בעיה פרטית של הרווק או הרווקה – אולי מקור לצער עבור משפחתו – אך לא בעיה שהציבור כולו צריך להתגייס כדי לפתור. כך לדוגמה בציבור החילוני לא יעלה על הדעת שבמצעה של מפלגה יוצהר כי השאת הרווקים היא אחת ממטרותיה, כמו שהצהירה מפלגת הציונות הדתית בראשות בצלאל סמוטריץ' בבחירות שהתקיימו בשנת 2021.

אינדיווידואליזציה דתית

חוקרים סבורים שתהליכי אינדיווידואליזציה היו מהגורמים המרכזיים שהביאו לחילון בעידן המודרני. החילון בא לידי ביטוי בתקופה שלאחר המהפכה התעשייתית באירופה

2 ראו גיליון 102 של כתב העת דעות, שיחוד לחיבור בין הציונות הדתית לתפיסת עולם שמרנית.

3 כהנא 2023: 20-29.

בהסתמכות הולכת וגוברת על התבונה ועל המדע וערעור על אמתות מקובלות הנמסרות מדור לדור. במודרנה המאוחרת לעומת זאת, מהעשורים האחרונים של המאה ה-20, יש הסתמכות הולכת וגוברת על העצמי ועל רגשותיו בתור מצפן עבור הפרט ומוכנות רבה יותר לקבל אמונות בעל-טבעי (Taylor 1995). במונחים של ובר (Weber 1963) אפשר לקבוע שבמודרנה המאוחרת ה'קסם' שב לעולם המודרני על חשבון השכלתנות והפוזיטיביזם. כך פול הילאס מזהה את ההסתמכות על העצמי וקידוש העצמי כרכיבים מרכזיים של דתות העידן החדש (ניו אייג'):

היבט מרכזי של השיח הרווח בעידן החדש הינה התפיסה שהאדם הוא במהותו רוחני. לחוות את ה'עצמי' משמעו לחוות את 'אלוהים', 'האלה', 'המקור', 'תודעת המשיח', 'הילד הפנימי', ו'דרך הלב' (Heelas 1999: 19; התרגום שלי).

ומכיוון שכך, מסביר הילאס, אין זה מפתיע שהמצפן המרכזי של המאמין התר אחר האמת הוא החוויה הפנימית שלו: 'אמת, עבור אלה הרואים עצמם כישויות רוחניות, חייבת להגיע מתוך חוויתו האישית של האדם' (שם: 21). גם רוברט בלה זיהה תהליכי אינדיוידואליזציה בחיי הדת והאמונה של אמריקנים (אף שהוא לא השתמש בביטוי 'אינדיוידואליזציה דתית'), וזו מתרחשת גם בדתות שאינן ניו-אייג'יות במלואן (Bellah et al. 1985).

אולריך בק סבור כי הדתיות שמתארים הילאס ובלה שונה מהותית מדתיות מסורתית. הוא מחלק את דתות העולם במודרנה המאוחרת (או השנייה; כך הוא כינה אותה) לשני סוגים: דת סמכותנית אשר מתבססת על מסורות שעברו מדור לדור ומאמיניה סבורים כי הם בלבד יודעים מה האמת, ומולה דת אינדיוידואליסטית של מאמינים אשר שואפים לרוחניות כללית ואינם מאמינים במסורת אחת בלעדית ובלבדית ובמסר אחד שהעביר אלוהים לעם או לבני דת מסוימים (Beck 2010). דומה לכך ההבחנה של הרווי-ל'ה בין דתיות 'קשיחה' פונדמנטליסטית לדתיות 'רכה' אשר מקושרת לתהליכי אינדיוידואליזציה ולמונח 'רוחניות' (Hervieu-Leger 2005). בנוגע לתהליכי אינדיוידואליזציה בספרה הדתית, גישתם של בק והרווי-ל'ה תואמת לעמדתה של דייוי, שמאפיינת את הדתיות האינדיוידואליסטית כדתיות ללא שייכות (Believing without Belonging) היא כותרת ספרה רב-ההשפעה, כלומר ללא מחויבות למסגרת דתית מסורתית (Davie 1990). גם משמעות הביטוי שרבים מזדהים עמו – רוחני, אבל לא דתי (spiritual, but not religious) – קרובה, של רוחניות אישית ללא מסגרת מסורתית וללא מדרג של סמכויות בדת (Fuller 2001).

מהאפיונים האלה של תהליכי אינדיוידואליזציה דתית עולה דימוי של דתיות אשר מאפיינת אנשים שמציבים את הבחירה האישית במקום גבוה. דמוגרפית, רובם מערביים ממעמד בינוני-גבוה. הם עשויים להשתתף בטקסים מסוגים שונים וללמוד מדתות שונות, אך כנראה יתרחקו ממסגרים דתיים שמרניים וממערכות של אמונות ומצוות מחייבות.

להבדיל מעמדה זו, המבחינה בחדות בין דתיות אינדיוידואליסטית ליברלית ובין דתיות קולקטיביסטית מסורתית, וות'נאו ולוהרמן מזהים כי יותר ויותר נוצרים אדוקים שמרנים מעדיפים כיום מערכת יחסים אישית עם האל (Luhmann 2012; Wuthnow 1996). דומה לכך הוא הזיהוי של פישר (Fischer 2022) פרסיקו (2019) ורוס (2014) המצביעים על

מבעים של אינדיווידואליזם גם בתוך האגפים האדוקים יותר של הציונות הדתית; אלה באים לידי ביטוי בין השאר בלימוד חסידות ובאימוץ פרקטיקת ההתבודדות. שרעבי מוצא ממדים של דתיות 'רכה', אינדיווידואליסטית, הבאה לידי ביטוי בעיצוב עצמאי ואישי של תהליך התשובה בקרב ישראלים חוזרים בתשובה (שרעבי 2014). במאמר הזה אעמוד על האופן שתהליכי אינדיווידואליזציה משפיעים על תפיסת העצמי של ציונים דתיים וכיצד תפיסה אינדיווידואליסטית זו משתלבת עם עמדה שמרנית בסוגיות של מגדר ומיניות, להבדיל מן המשתמע מהאופן שאולריך בק (Beck 2010) וגרייס דיווי (Davie 1990) מאפיינים את האינדיווידואליזציה הדתית.

מתודולוגיה

במאמר זה אני משווה בין ממצאי מחקרים שערכתי בעשור הראשון למילניום (אנגלברג 2011, 2020, להלן: המחקר הראשון) ובין ממצאי מחקר המשך שערכתי בראשית העשור השלישי (להלן: המחקר השני Engelberg 2023). אלה היו מחקרים אתנוגרפיים שבחנתי בהם את תופעת הרווקות המתמשכת בציונות הדתית מזוויות שונות. כמקובל במחקרים אתנוגרפיים, השתמשתי בשיטות מחקר איכותניות שונות. יש שלוש שיטות מרכזיות לאיסוף נתונים במחקר האיכותני: תצפיות, ראיונות וסקירת מסמכים (שקדי 2003). במחקרים האלה השתמשתי בכולן. במאמר הזה אני מבקש להתעמק במסרים המועברים לרווקים ציונים דתיים, ולכן הוא מבוסס על ניתוח טקסטים בכתב ובעל פה שדמויות סמכות מייעצות בהם לרווקים כיצד עליהם לנהוג כדי למצוא במהרה בני זוג ולהקים בית נאמן בישראל.

נוסף על כך, בעשור הראשון למילניום ערכתי מחקר עם נורית נוביס-דויטש; סקרנו בו ספרי הדרכה יהודיים אורתודוקסיים לנישואים, ובכללם ספרי חרדים וספרי ציונים דתיים. תוצאות מחקר זה פורסמו בכמה בימות (אנגלברג ונוביס-דויטש 2010; Novis-Deutsch 2012 and Engelberg); ואת ממצאי המחקר הבאתי גם בעבודת הדוקטור שלי (אנגלברג 2011) ובספרים שיצאו לאור על בסיס עבודה זו (אנגלברג 2020; Engelberg 2023). המחקר השני שערכתי עסק בציבור הציוני דתי בלבד, אך אזכיר מדי פעם בפעם את הממצאים בנוגע לחברה החרדית מהמחקר הראשון המשותף, ככל שאלה נזקקים על מנת להבין את מקורות הטיעונים של רבנים ציונים דתיים שעסקו בנושא זה.

אחד המאפיינים המרכזיים של תופעת הרווקות בציונות הדתית הוא המאמץ של גופים מאורגנים ואנשים פרטיים לסייע לרווקים ולרווקות למצוא בן זוג (אנגלברג 2020). כחלק מן המחקר השתתפתי בכינוסים שארגנו ומימנו מלכ"רים ציונים דתיים אשר מטרתם לסייע לרווקים למצוא בן זוג; האזנתי בהם להרצאות פנים אל פנים וגם להרצאות מקוונות. במחקר הראשון האזנתי ל-16 הרצאות שבאותן שנים עוד הוקלטו על גבי קסטות עם סלילים. נוסף על כך, במחקר המשותף שערכתי עם נורית נוביס-דויטש סקרנו את ספרי ההדרכה הציוניים הדתיים לנישואים (כאמור, לצד ספרי חרדים), שלרוב היה בהם פרק שעניינו רווקות וחפיזש זוגיות. בעשור השלישי למילניום השתנה אופן העברת המידע, וכעת הרצאות מקוונות הן הדרך הנפוצה לשם כך. במחקר השני האזנתי אפוא להרצאות

מוקלטות (16 במספר; כעת אפשר גם לצפות בדוברים בהרצאות שהועלו ליוטיוב) והגעתי לכינוסים שיועדו לרווקים ציונים דתיים ונישאו בהם הרצאות פנים אל פנים. תוך כדי צפייה בהרצאות והאזנה להן ערכתי סיכומים וחזרתי להקשיב להקלטות לפי הצורך. וכן כבכל מחקר אתנוגרפי אספתי כל ממצא ענייני שהגיע מהשטח. כך לדוגמה האזנתי להספדים של מיכל פרינס, אף שאין היא משתתפת בכינוסים מהסוג הזה, ולהבדיל ממרצים שם איננה מתכוונת לספק לרווקות הדרכה כיצד לחפש ולמצוא בן זוג.

ההרצאות שנסקרו במדגם נבחרו על סמך שיקולים אחדים. המטרה הייתה לקבל מדגם הטרוגני וגם להאזין להרצאות שנראות מייצגות או אופייניות יותר ולכאלו שנייבו מסקנות, לפי כללי ה-*purposeful sampling* (Patton 2015). לשם כך במחקר הראשון נכנסתי לספריות של קלטות ולחנניות ספרים, ובמחקר השני גלשתי באתרים של מלכ"רים ציוניים דתיים, ובהם הרצאות שמיועדות לרווקים. בשני המקרים הקפדתי לדגום מרצים שונים, ולשם כך הסתייעתי גם בידע אשר צברתי בראיונות העומק שקיימתי (ורווקים הזכירו בהם מרצים מסוימים) ובתצפיות המשתתפות שקיימתי בכינוסים של רווקים דתיים.

כל הציטוטים המובאים במאמר מהמחקר הראשון הם מתוך ספרים או אתרים במרשתת שזמינים לציבור. הציטוטים המובאים במאמר מהמחקר השני נלקחו מתוך הרצאות שניתנו בשנים 2022-2024, עלו ליוטיוב וזמינות לציבור הרחב. החומרים נותחו בניתוח תמתי (Corbin and Strauss 1990). בניתוח החומרים זיהיתי כמה תמות חוזרות, ובעזרתן אפשר לבחון את השינויים שהתרחשו בשיח הייעוץ; מהן אתמקד כאן בשלוש תמות: (1) המשמעות והדרך שראוי לגשת לחיפוש בן הזוג; (2) היחס להבדלים בין המגדרים; (3) השינוי בשיח על מיניות.

תהליך החיפוש: ממשימה למסע

רבנים ודרשנים בעשור הראשון של המילניום הנחו רווקים דתיים אשר תרים אחר בן הזוג שעמו יקימו בית נאמן בישראל לשים בצד את רגשותיהם ולפעול בהיגיון. מרצים וכותבי ספרי הדרכה התעקשו שההתאהבות היא מקסם שווא. את העמדה הזאת ניסח לראשונה בדור שלאחר השואה הרב אליהו דסלר, ממנהיגי היהדות החרדית. מאבקו של הרב דסלר בשנות החמישים של המאה ה-20 היה לשכנע את בחורי הישיבות ואת הבחורות בסמינרים החרדיים להמשיך לקיים את מוסד השידוכים המסורתי גם לאחר שהיגרו למערב ולאפשר להורים ולמורים להחליט עבורם עם מי יפגשו ועם מי יתחתנו. הוא טען כי ממילא מה שחשוב הוא הנכונות לעבוד על הקשר, ולא ההתאהבות. אם יחפש בחור הישיבה בעצמו כלה, הוא עלול להתאהב באדם הלא נכון, שכן הוא פועל לא מתוך שיקול דעת, וההתאהבות עלולה 'לסנוור' אותו.⁴ לכן יש להותיר את המשימה הזאת להורים ולמורים (אנגלברג ונוביס-דויטש 2010).

4 כך תיאר זאת יהודה ליבוויץ בספרו *שידוכים וזיווגים: לאור השכל, הכתוב והקבלה: הדרכת התורה בפרטורט לבחירת הזיווג האמיתי*, שהיה פופולרי בזמנו בחברה החרדית. הספר יצא לאור בארצות הברית באנגלית ותורגם לעברית (1988: 23).

למעשה הרב דסלר וממשיכיו בעולם החרדי ניכסו תפיסות מערביות מסוימות ודחו אחרות. אילוז (2002) וסוידלר (2001) (Swidler 2001) מזהים שני שיחים שמתקיימים בו בזמן בחברה המערבית: מצד אחד שיח האהבה הקסומה ממבט ראשון, שאיננו דורש מאמץ, ומצד אחר השיח הפסיכולוגי הממוקד בתקשורת ובעבודה רגשית. בספרי הדרכה לנישואים הפופולריים בחברה החרדית המחברים נוטים לנכס את שיח העבודה על הקשר ולהציגה כמאפיין של זוגיות יהודית; ומנגד, את שיח ההתאהבות הם מציגים כתופעה שלילית, לא רציונלית, אשר מאפיינת את התרבות החילונית, הנוהה אחר מקסם שווא (אנגלברג 2020; אנגלברג ונוביס־דויטש 2010).

במחקר שערכתי בעשור הראשון למילניום עם נורית נוביס־דויטש סקרנו ספרי הדרכה לנישואים במגזר החרדי ובמגזר הציוני דתי. הופתענו לגלות שאת טיעוניו של הרב דסלר אימצו גם רבנים ציונים דתיים, אף שבחברה הציונית דתית ההיכרות בין גברים לנשים חופשית יותר והיחס להתאהבות חיובי יותר מבחברה החרדית. באותם ספרי הדרכה ציונים דתיים נטען כי העיקר הוא העבודה על הזוגיות לאחר הנישואים, ולכן אין צורך בהתאהבות (אנגלברג ונוביס־דויטש 2010). דוגמה לעמדה זו אפשר למצוא בדברים שכתב הרב מאיר צוקרמן:

אהבה, אם כן, אינה התרגשות של התאהבות, אלא רגש שהולך ונבנה, ויש דרך לבנות באופן מכוון: הנתינה לאחר תוליד אהבה [...] במפגשים עם זוגות לפני נישואין אני שואל את בני הזוג: מה אתם מחפשים בזוגיות שלכם. התשובות שאני מקבל הן מסוג 'אני מחפש/ת חום, אהבה, תמיכה, כתף להישען עליה' וכו'. המכנה המשותף לכל התשובות הללו הוא הציפייה של כל אחד מבני הזוג לקבל משהו מהזוגיות, ואילו הראייה היהודית את הזוגיות הינה כי הזוגיות נוצרה לשם נתינה, והנתינה הזו מולידה בלב הנותן אהבה למקבל. זוהי האהבה האמתית, המשמעותית (צוקרמן 2002: 71).

דברים דומים כתב הרב אביזר בספר ההדרכה לנישואים שהוא חיבר:

יש הנוטים לחשוב, שאהבתם לבן זוגם נוצרה בעקבות מתנות שקיבלו וכדו'. כותב הרב דסלר בספרו 'מכתב מאליהו', בקונטרס החסד: 'יותר משהנתינה באה בעקבות האהבה, האהבה באה בעקבות הנתינה' [...] הדוגמה הטובה ביותר לאהבה אמתית היא אהבת אם – לתינוקה. ככל שאמא מניקה ומעניקה לתינוקה – האהבה כלפיו גדלה. לכן חשוב תמיד לתת ולהעניק. ככל שמעניקים יותר, מרגישים בהתקשרות רגשית גדולה יותר לבן הזוג (הראל 2005: 245; ההדגשות במקור).

עמדה זו עושה מן הנישואים והזוגיות המוצלחת אתגר דתי ומוסרי – יש לוותר על הרצונות האישיים ולהתמקד בנתינה כדי שהנישואים יצליחו. כך האתגרים הרגשיים שחיי הזוגיות מציבים, נושא שמעסיק רבים במודרנה המאוחרת, מוכנסים למסגרת התייחסות דתית, ליקום מקודש (Eliade 1961; Novis-Deutsch 2020). המסקנה מעמדה זו היא שחיפוש בן זוג אינו אמור להימשך זמן רב, שכן ממילא הצלחת הנישואים תלויה רק בשאלה אם האדם ישקיע מאמץ בקשר לאחר הנישואים (אנגלברג ונוביס־דויטש 2010).

סימה בצרי כתבה את הספר שהוא כנראה ספר ההדרכה לנישואים הציוני דתי הראשון (1981). כותרתו הנישואין משימה! ואכן, רבים בציבור זה, בוודאי בעת כתיבת הספר, ראו בנישואים משימה. העידו על כך מרואיינות למחקר הראשון שסיפרו כי חברותיהן ראו בתהליך מציאת בן הזוג משימה (אנגלברג 2020). עפרה שלו ראינה זוגות דתיים צעירים שנישאו 'בזמן', כלומר בסוף העשור השני לחייהם ובשנות העשרים לחייהם, ומצאה '[כי] כמעט אף אחד מהמשתתפים לא העניק תשובה הקושרת את ההחלטה (להתחתן) באהבה או בהתאהבות בבן זוג' וכן כי הזוגות הציונים דתיים הצעירים שראינה רואים בנישואים עבודה וכי הרגשת מחויבות לחברה ולמשפחה הייתה גורם מרכזי בהחלטתם להינשא (שלו 2010: 106).

הממצאים מהמחקר השני מלמדים על שינויים דרמטיים בנוגע לממצאים שתיארתי למעלה. השינוי הראשון הוא בזהותם של מי שמנחים ומדריכים את הרווקים הציונים דתיים. עדיין רבנים מעורבים בכך, אך כעת יש הרבה יותר נשים, ורבים מהעוסקים בתחום מגיעים ממגוון מקצועות הטיפול, ובכלל זה אלה הדורשים הסמכה אקדמאית ואלה שאינם דורשים הסמכה כזו. השינוי השני הוא בתוכני ההדרכה והעצות. אביא כעת שתי דוגמאות להדרכות כאלה מן העשור השלישי למילניום ואחרי כן אשווה בין ממצאי המחקר הראשון ובין ממצאי המחקר השני.

ענהאל ועקיבא שמואלי התפרסמו כאשר השתתפו, כזוג נשוי, בתכנית הראליטי 'המרוץ למיליון' ששודרה בערוץ 13. לאחר התכנית נהייתה ענהאל שמואלי 'מנטורית ובעלת בלוג לזוגיות', כך הציג אותה מנחה הערב בהרצאה שהיא נשאה לפני רווקים דתיים.⁵ בהרצאתה סיפרה כיצד לפני שהכירה את בעלה פגשה גבר אחר והתאהבה בו ממבט ראשון. הוא היה גבר חלומותיה, גבר האלפא הישראלי הציוני דתי – לוחם בסירת, בעל קריירה מרשימה וחתיך. היא יצאה עמו כמה שנים, ובסופו של דבר הם נפרדו. אמו סברה שהם ממהרים מדי להינשא (הם היו בראשית שנות העשרים לחייהם), וענהאל סברה שהוא נתון יותר מדי להשפעת אמו וכן שהיא (ענהאל) מקטינה את עצמה כאשר היא לידו. לימים, לאחר הפרדה, היא פגשה את עקיבא, ובו היא דווקא לא התאהבה ממבט ראשון, אף שהיו ידידות ומשיכה. גם הקשר עמו נמשך כמה שנים, ובהן הוא התלבט, והיא כמעט נטשה עד שהוא 'הבין מה יש לו בידיים'.

המסרים העולים מהרצאתה של שמואלי שונים למדי ממסריהם של הרבנים והמדריכים שנסקרו במחקר הראשון. אמנם מבחינת הרבנים והמדריכים וגם מבחינת הנישואים הם מטרה עליונה, וכמו הטיעונים שנשמעו בזמנו, גם מדבריה של שמואלי עולה שהתאהבות עשויה להטעות, אך הקשרים שלה נמשכו שנים, ואילו הרבנים שהרצו בעשור הראשון למילניום התנגדו למשיכת קשרים והדגישו את המשימתיות והיעילות. אמנם שמואלי לא עודדה אחרות לנהוג כמותה בתחום זה, אך היא גם לא ביקרה את עצמה, והרי היא משמשת לרבים דמות לחיקוי. כמו הרבנים והמרצים של העשור הראשון למילניום, היא טוענת

שאהבה ממבט ראשון איננה העיקר אלא העבודה על הקשר. אך להבדיל מהנרטיבים של הרבנים לפני עשרים שנה, ניכר שבעיניה לתהליך ולחיפוש יש משמעות מרובה, ואין היא רואה בהם בזבוז זמן.

ענהאל חוזרת שוב ושוב על האמירה השגורה בפי רבים באגף הדתי ה'רוחניק' – שהקב"ה מדויק, ולכן התהליך שהוא העביר אותה היה מדויק. כוונתה שאלה היו תהליכים רגשיים-נפשיים נדרשים עבורה. היא הייתה חייבת להכיר את הבחור הראשון ולהתלבט בנוגע אליו לפני שתכיר את עקיבא, אשר גם עמו היה עליה לעבור תהליך. הדרך למציאת בן זוג נעשית חשובה, וחשיבותה קשורה להתפתחות רגשית ולצמיחה רוחנית; שני המונחים פופולריים בשיח הניו-אייגי (קליין-אורון ורוח מדבר 2010). גם מונחים אחרים שהמרצים מרבים להשתמש בהם משותפים לחוגים רחבים אשר משתתפים בשיח הרוחני בישראל. כך לדוגמה המונח 'זימון'. אחת מהרצאותיה של המאמנת האישית מיכל וולשטיין, המטפלת ברווקים וארגונים ציוניים דתיים מזמינים אותה מפעם לפעם להרצות לפניהם, עוסקת בהסברה כיצד עליהם לזמן את בני הזוג שלהם באמצעות דמיון שלהם ושל עצמם יחד בזוגיות.⁶ גם המילה 'אנרגיות' חוזרת ונשמעת בהרצאות השונות.

כמה רווקים שרואיינו במחקר השני הציגו את הרב יעקב ורשבסקי בתור הרב האהוב עליהם. ורשבסקי הוא רב שמושפע מהסגנון של הרב שלמה קרליבך. במראה ובשפת גוף שלו ניכרות השפעות העידן החדש ותרבות השאנטי והוא אומר דברי תורה תוך כדי פריטה על גיטרה (כמו שנהג הרב קרליבך), רצוי בסביבה טבעית של חורש או מדבר מסביב למדורה. מסביבו צעירים ארוכי שיער ורוקים על מחצלות ומעשנים לצד צעירים בורגנים יותר. המסר המרכזי של ורשבסקי לרווקים הוא שאהבה היא מסע. ורשבסקי מעודד את השומעים להיות קשובים לעצמם, ללכת לא בעקבות תכתיבים חברתיים אלא בעקבות הלב (כותרת אחד מספריו היא **לב לומד אהבה**). בשיעור שלימד בט"ו באב הוא אמר: 'האדם צריך לגלות את המקום שבו הוא נמצא' כדי שיוכל למצוא את האהבה. 'האהבה היא עניין משמעותי [...] אהבה זה לא דבר שמגיע באופן טבעי, זה דבר שממש צריך ללמוד אותו, בבחינת לב לומד אהבה, זה משהו שאני זקוק ללמוד אותו לתרגל אותו ולהרחיב את המושג הזה בתוך הלב'.⁷ כלומר יש כאן מסע של חיפוש עצמי בדרך לזוגיות, והוא דורש עבודה עצמית רגשית. זהו תהליך לא פשוט, והוא עלול להימשך זמן מה.

דוגמאות אלה ממחישות את השינוי שחל בשדה ההדרכה והעצות לרווקים בציונות הדתית במשך השנים. מרצים ומדריכים שעבדו עם רווקים ציונים דתיים בעשור הראשון למילניום דחקו בהם להפסיק להיות ברגנים ולנהוג בשכלתנות כדי לזרזם למצוא כמה שיותר מהר בני זוג מתאימים. השיח החדש שהתפתח ממשיך לראות בנישואים מטרה אשר יש להגשימה. לצד זאת, המרצים והמדריכים הציונים דתיים של העשור השלישי למילניום מייחסים חשיבות רבה יותר למסע ולדרך. כעת החיפוש מתואר כתהליך רגשי-רוחני

6 מיכל וולשטיין, 'תרגול מעשי: איך למשוך אלי את שאהבה נפשי?', **כינוס עת לאהוב**, https://www.youtube.com/watch?v=d_SjjpmoT5w

7 <https://tinyurl.com/39u8a2ry>

הכרחי שהרווק חווה. המרצים מעודדים את הרווקים באמירה החוזרת שעליהם לסמוך על הקב"ה שיהיה מדויק ויפגיש אותם עם בן הזוג הנכון בזמן הנכון לאחר שעבר הרווק את כל הניסיונות הנדרשים.

מהציטוטים למעלה מובן כי שמואלי וורשבסקי אינם מאפיינים במדויק את הדרך או המסע שהרווק נדרש לעבור בטרם יפגוש את אהובת לבו (והרווקה – את אהוב לבו), והיא נותרת עמומה במקצת. היא יכולה להתייחס לתהליכים פסיכולוגיים של התפתחות אישית וגם לניסיונות דתיים שצריך לעמוד בהם, ואפילו לייסורים שנגזר על האדם להתייגר בהם בטרם ימצא את בת זוגו. העמימות הזאת מאפשרת לחבר בין שיח פסיכולוגי ובין שיח דתי. הרווק השומע את הדברים יכול לפרש אותם לפי המקום הרגשי שהוא מצוי בו באותו הרגע. כך או כך, הדרך נעשית חשובה, וזהו מסר מנחם עבור רווקים שיכולים לראות כעת ברווקותם תהליך רגש־רוחני הכרחי, ולא אובדן של זמן ושנים שהושחתו לריק.

מהותנות מגדרית

בהשפעת התנועה הפמיניסטית חלו בעשורים האחרונים שינויים רבים ביחסי המגדר בציונות הדתית במגוון תחומים, ולצד הישגיה של תנועה זו יש גם ראקציה; ובכל זאת, בתחומים רבים נחל הפמיניזם הדתי הישגים – למשל הסמכת נשים רבניות והתגייסות של יותר בנות דתיות לצבא (אנגלברג 2020; קהת 2019).

שדה ההדרכה וההנחיה לרווקים בציונות הדתית מתאפיין בריבוי מדריכים ומודרכים מן האגף האדוק יותר. יהיה לא נכון לתת לכולם תוויות של חרד"ל, שכן זו בוודאי איננה מתארת רבים מהמשתתפים, למעשה במאמר זה אני מצטרף לטענה של קפלן, המבקש לערער על גבולות ועל הגדרות שמנסות לסדר את החברה הציונית דתית בתבניות סוציולוגיות ברורות (קפלן 2017). למרות האמור למעלה בדבר הישגי הפמיניסטים, רבים בציונות הדתית, ובייחוד באגפים אדוקים, מתנגדים לאידאולוגיות פמיניסטיות שרווחות הן בציבור הכללי הן בקרב פמיניסטיות דתיות (פישר 2007). מהמחקר הנוכחי עולה שבשדה של הדרכת הרווקים והנחיותם בולטות עמדות שמרניות אשר מבקשות להציב חלופה לעמדה הפמיניסטית הליברלית הרווחת בציבור החילוני בישראל.

כמו בפרק הקודם, גם כאן אפתח בתיאור ממצאי המחקר הראשון. כאמור, במחקר זה מצאתי כי רבנים שהרצו לפני רווקים ורווקות בעשור הראשון למילניום טענו נגד חשיבות ההתאהבות כתנאי לנישואים, נגד ההיסחפות אחר הרגשות ובעד שמירה על שיקול דעת רציונלי הקובע כי מה שחשוב הוא העבודה המתרחשת לאחר הנישואים, כמו שתיארת למעלה. עמדה זו של כותבים ציונים דתיים הסתמכה על האידאולוגיה של החרדים בתחום זה ושאהבה מכותבים חרדים (אנגלברג ונוביס־דויטש 2010). מנגד, אותם ספרים ורבנים פעלו להשבה של הקסם (כמובן הוובריאני) לנישואים באמצעות פיתוח תפיסות מהותניות בנוגע למגדר וקידומן. מחברי ספרי ההדרכה נקטו גישה פולמוסנית בנוגע לפמיניזם, וחזרו וטענו בעד שותפות זוגית ונגד שוויון בין גברים לנשים. הם הכירו

לקוראים את מאפייני המין האחר, וניסו כך לתת כלים בידי גברים ונשים צעירים להצליח בשימור הזוגיות. שיח זה נזכר ברבים מהספרים; ההבדלים בין המינים נחשבים בו טבעיים ונובעים ממהויות שונות של גברים ונשים (אנגלברג ונוביס־דויטש 2010, וראו גם: פישר 2007; קפלן 2007).

ממצאי המחקר השני מלמדים כי הססמה 'כן לשותפות, לא לשוויון בין המינים', שרווחה בעשור הראשון למילניום, התנגשה עם עמדות פמיניסטיות רווחות וניסתה להציב להן חלופה, לא חזרה בשיח הציוני דתי העכשווי; ובכל זאת, להבדיל מהתמה הקודמת שנידונה – תהליך חיפוש בן זוג – המסרים המועברים בתחום המגדר השתנו רק מעט ב־15 השנים האחרונות. אמנם הדוברים הציונים הדתיים שהרצו בעשור השלישי למילניום לפני רווקים מוותרים על שיח מהותני מלא. בכל פעם שהם מדברים על גבריות ונשיות הם טורחים לסייג שיש נשים עם תכונות 'גבריות' וגברים עם תכונות 'נשיות', ובכל זאת נותרה על כנה התפיסה הכללית בנוגע לגברים ונשים – כי הם הפכים שנמשכים ומשלימים.

כך לדוגמה המאמן האישי יהונתן קליין מסביר בסרטון שצולם עם אשתו כי כדי להצליח להתחתן על הגבר להיות גבר. גבריות זו מאופיינת בחתירה קווית אל המטרה, להבדיל מן הנשיות, המאופיינת במעגליות. בין היתר, עליו להיות נכון לספוג את התגובות המוגזמות של אשתו במצבים שונים, להכיל אותה ולא להתרגש. אישה, הוא מסביר, מחפשת גבר שהיא יכולה לסמוך עליו ושלא יתפוגג בכל פעם שתגובתה הרגשית תהיה מוגזמת. היא יכולה להביע רגש מכיוון שהיא תגובתית במהותה, ואילו על הגבר לשמור על קור רוח. אמנם הוא מציין שמדובר במעמד רחב ויש גברים עם צדדים נשיים ולהפך, ובכל זאת ההבדל בין המינים נמצא במקד.⁸

גם בערב ייעוץ לזוגיות לרווקים דתיים שהתקיים בקיץ 2022 בבית בפלמ"ח בירושלים, טען אחד משלושת המרצים (רווק בעצמו, בן שלושים בערך) שכדי למצוא זוגיות נדרשות הבנת מהות הגבריות והנשיות וחזרה לגבריות ולנשיות אותנטיות. על בסיס תפיסות קבליות שמלמדות כי הגאולה תגיע כאשר יתאחדו הקב"ה והשכינה (המזוהה עם הצד הנקבי), הוא הסביר שהגאולה של הרווקים תצא מן הכוח לפועל בזכות החיבור בין היסוד הזכרי ובין היסוד הנקבי, שיש לו ממדים ארציים וקוסמיים. אמנם כיום, ציין הדובר, ניכרים חילופי תפקידים – האישה מאבדת מעדינותה, ויש גברים שיש להם גם צד נשי, ובכל זאת תבוא הגאולה מהחיבור הזה בלבד. נקל לראות כיצד גישה מעין זו חוגגת מיסטיקה הטרוסקסואלית. כמו שנטען בנוגע לספרי הדרכה בראשית המילניום (אנגלברג ונוביס־דויטש 2010), גם כיום, לפי תפיסה זו, האישה והגבר הם האחר הקסום זה עבור זה. גם המאמנת חדווה לוי, המרצה לפני רווקים, מצהירה שהיא נהנית מהשיגי הפמיניזם ולא הייתה רוצה לחזור מאה שנה אחורה, אך שוויון זכויות אין פירושו שוויון מהויות. 'אם אישה לא בא לה להיות נשית שמונים אחוז סיכוי שהיא התרחקה מהפנימיות שלה'. היא עוברת מכאן לפרט מהן המהויות המשלימות של נשים ושל גברים:

מה הן תכונות נקביות יותר? הדבר הראשון הוא יופי. יש ביופי צד שהוא השתקפות של הבורא. אסתטיקה זה לא דבר של מה בכך. דבר שני לאישה יש אינטואיציות, יש לה חיבור לעולם רוחני יותר, מחוברת יותר לקב"ה. יש לה מבט מעמיק יותר על המציאות, להסתכל על המציאות החשוכה ולראות גאולה. לראות מעבר למציאות זה משהו רוחני יותר, ולכן היא פטורה ממצוות עשה שהזמן גרמן. היא מחוברת באופן טבעי. לאישה יש אפשרות לבקש באופן מרומז. אישה יכולה להיות בסערת רגשות ודרמה. אישה פשוט נכנסת לפגיעות ומקום של סערת רגשות די בקלות. האישה מרוכזת במהות שלה בקשר הזוגי. מערכות יחסים זה הדבר הכי חשוב לנשים בעולם הזה. לאישה יש כמה חלונות פתוחים במוח, לגבר פחות. לאישה יש יכולת להבין חולשה, להתפנק. ואישה שמחוברת לטוב שלה היא זורחת וקורנת. האנרגייה הנשית היא של יופי פריחה וזריחה.⁹

בחלק אחר של ההרצאה היא הרחיבה בנושא מהות הגבריות ואפיוניה. רשימות כאלה של תכונות של נשים ותכונות של גברים נפוצו עוד במאה ה־18 באירופה, לאחר שהפסיקו לראות בנשים נחותות בלבד וניסו לאפיין את נקודות הייחוד שלהן לעומת גברים (Shields 2007). נוביס־דויטש מראה כי עמדות מהותניות בנוגע למגדר שעומדות ביסוד הרצון לאפיין גברים ונשים מאפיינות בעת הנוכחית גם דתות שמרניות אחרות שנאבקות נגד אידאולוגיות של שוויון מגדרי (Novis-Deutsch 2020). הן שואבות גם מספרות פסיכולוגית פופולרית שנפוצה בסוף המאה הקודמת, לדוגמה ספרו הידוע של ג'ון גריי **גברים ממאדים ונשים מנוגה** (1994), אשר לוי משתמשת בפרפרזה של כותרתו לכותרת להרצאה שלה. מובן שאפיוני מגדר כאלה מנוגדים לעמדה הפמיניסטית הרווחת כיום, הרואה בהבדלי המגדר הבניה תרבותית שרצוי לפרק (רוס 2008). המהותנות המגדרית של המרצים גם מחזקת את ההטרו־נורמטיביות של שיח הייעוץ לרווקים דתיים בכך שהיא מעצימה את חשיבות המפגש בין נשים לגברים, שלשיתם מחולל תיקון קוסמי (Novis-Deutsch and Engelberg 2012). הקהל, ובו רווקים דתיים, מגיב לפעמים לעמדות ולתיאורים האלה. בכמה הזדמנויות במחקר השני ראיתי כיצד נשים מקהל המאזינות טוענות כלפי מרצים אלה שמדובר בהכללות ובסטראוטיפים מגדריים, המרצים ענו והתפתח דיון קצר.

לעומת עמדות אלה, בחוגים פמיניסטיים דתיים נשמעות עמדות קרובות יותר לשיח פמיניסטי עכשווי. הד"ר מיכל פרינס היא פעילה מרכזית בקידום השיח על מיניות בציבור הציוני דתי. בהסכת שלה היא ראינה גם רווקות; ונוסף על כך, תקופה מסוימת היא הציגה בכל שבוע דיוקן של רווקה או רווק בטור שכתבה עבור המגזין **מוצ"ש** של העיתון **מקור ראשון**. הקול שלה בוודאי נשמע ומשפיע בקרב רווקים דתיים, אף שלהבדיל ממרצות אחרות אשר סקרתי כאן, אין היא עוסקת בהדרכה שיטתית – כיצד עליהם לפעול כדי למצוא בן זוג. המסרים המרכזיים שלה לרווקים הם בתחום התמיכה ברגש ובאמונה, והיא פונה גם לקהילות ציוניות דתיות בדרישה שיכילו ויקבלו רווקים כחברים שווים. גם בין

9 חדרוה לוי, 'נשים מנוגה גברים ממאדים', <https://tinyurl.com/235suj5s>.

המרצים העוסקים בייעוץ ישיר לרווקים ומוזמנים מטעם ארגונים ציוניים דתיים לדבר לפניהם, יש קולות שונים בתחום המגדר, כמו זו של שירת מלאך, שבין היתר מארחת בהסכת שלה נשים קרייריסטיות מוצלחות אשר תומכות בנוכחותן של נשים בעמדות כוח.¹⁰ אך ככל שעוסקים בהדרכה ישירה לרווקים, שיח המאפיינים העוסק בהבנת ההבדלים בין גברים לנשים הוא הבולט יותר.

שינוי בשיח על רווקות, מיניות וחטא

המאבק נגד אידאולוגיית החופש המיני המקודמת בחוגים ליברליים וחילוניים הוא מאפיין מרכזי של דתות שמרניות בעת המודרנית (Hardacre 1993). במאה ה־20 היהדות האורתודוקסית אף ביצרה את האיסור לקיים יחסי מין מחוץ לנישואים בעזרת איסור נגיעה. אמנם המונח 'איסור נגיעה' היה קיים ביהדות הפרה־מודרנית, אך הוא התייחס לאיסור המגע בין בעל לאשתו בזמן הנידה ומוקם במרחב הביתי המשפחתי. רבנים בוודאי לא תמכו גם אז במגע חופשי בין גברים לנשים, אך איננו שומעים על איסור נגיעה בהקשר של מגעים יום־יומיים בין גברים לנשים בחברות היהודיות לפני המאה ה־20. במאה ה־20, עם המעבר של קהילות יהודיות מסורתיות רבות לסביבה מודרנית ליברלית שמתקיימים בה יחסים חברתיים חופשיים בין גברים לנשים, נהיה איסור נגיעה איסור שאמור לנהל את מגעי היום־יום של היהודים האורתודוקסים עם בני המין האחר. איסור זה נעשה נורמה אורתודוקסית, אחד מ'שומרי הסף' המבחינים בין בני חברה זו לסביבתם החילונית ובין גברים אורתודוקסים לנשים בנות קהילתם.¹¹

אם נתמקד בציונות הדתית, אפשר לזהות שינויים מיוחדים לחברה זו במשך השנים כנורמות בתחום ההפרדה המגדרית ואיסורי המגע. בדור הראשון של תנועת בני עקיבא בישראל הייתה ההפרדה בין בנים לבנות מועטה יותר, כך לדוגמה רקדו מעגלים של בנים ובנות זה בתוך זה, ולפעמים זה עם זה (שוורץ 2018). מדובר בדור שגם בתנועת השומר הצעיר נשבעו לשמור על הטוהר המיני, ולפיכך ההימנעות מיחסי מין לפני הנישואים לא נחשבה מאפיין ציוני דתי בולט שמבדיל בין בני עקיבא לתנועות הנוער החילוניות. בעשורים שלאחר המהפך אשר התרחש בשנות השבעים (שתיארתי בסקירת הספרות למעלה) קיבלו הלכות צניעות תשומת לב רבה יותר, וגם המונח 'איסור נגיעה', שנולד כנראה ביהדות ארצות הברית, התקבל כנורמה מחייבת.

רבנים ומחנכים שנדרשו לסוגיית הרווקות המתמשכת והרצו בפני רווקים בעשור הראשון למילניום הניחו כמובן מאליו כי כל מגע גופני בין גברים לנשים שאינם נשואים

10 ראו לדוגמה את הפרק הראשון בהסכת של שירת מלאך 'עד האהבה', <https://tinyurl.com/yc3tey6n>.

11 הטענות ההיסטוריות בפסקה זו מבוססות על הסקירה שלי את ספרות השו"ת הראשונית המתאימה מראשית המאה ה־20.

ואינם קרובי משפחה מדרגה ראשונה אסור וכי עמדה זו ברורה ומובנת לקהל המאזינים. אמנם לא כל הרווקים הקפידו על כך בשנות רווקותם, אך עמדת ההנהגה הדתית הייתה ברורה, גם אם לא תמיד נאמרה בקול. כך אפשר להביא כדוגמה לעמדה זו של ההנהגה מאמר שפורסם באתר NRG יהדות, אתר פופולרי בציבור הציוני דתי באותן שנים, וקרא לנשים רווקות לשמור נגיעה. המחברת הזהירה את מי שאיננה שומרת נגיעה שהיא 'תאבד את החן שלה' ותתכער וכן שכל התנסות מינית בימי הרווקות עם גבר שהאישה איננה מתחנתת עמו נחקקת בזיכרונה 'לדיראון עולם' ו'מגיחה החוצה בדיוק כאשר את שקועה כל כולך בבית ובמשפחה'.¹²

בשנים שחלפו מאז התחוללה מעין מהפכה מינית בציונות הדתית בראשותה של הד"ר מיכל פרינס שהזכרתי למעלה, מאור קפלן ונשים וגברים אחרים מקדמים שיח חדש בנושא המיניות בציבור הציוני דתי.¹³ מהפכה זו מיעטה לעסוק במין לפני הנישואים, המוקדים שלה היו אחרים: היא בעיקר ניסתה לשפר את איכות חיי המין של זוגות דתיים. ההנחה הרווחת בשיח זה היא שבמשך שנים פעל החינוך הציוני דתי להרחקת האדם מגופו, ועקב כך בעיות רבות בין בני זוג בתחום הזה אינן נידונות (פרינס 2021). בו בזמן, גם המאבק נגד פגיעות מיניות צף לפני השטח. כיום יש ברשת קבוצות של דתיים ודתיות (בנפרד) שמשוחחים בהן על מיניות מתוך תפיסה שיש הרבה מה לתקן בתחום זה ושהדיבור מרפא. גם כיום אין היתר רבני הלכתי לרווקים לקיים יחסי מין מחוץ לנישואים. ובכל זאת, אפשר לזהות שינוי ביחס לנושא זה. למרות הפתיחות הגוברת והשיח המתרחב על מין בפורומים דתיים ציוניים שונים, מרצים מעטים בלבד מקבלים עליהם לדבר ישירות עם רווקים דתיים על משיכה מינית ואיסור נגיעה. אחת הדוברות היחידות העומדות לפני קהל של רווקים ורווקות, אוחות את השור בקרניו, ומדברת ישירות על מין ועל איסור נגיעה היא הד"ר ציפי ריין, מטפלת מוסמכת למשפחות, לזוגות ובענייני מין ומרצה לפסיכולוגיה במכללת אורות (מוסד להשכלה גבוהה לנשים ציוניות דתיות אשר מזהה עם אגפים אדוקים יותר במגזר). ריין מצהירה מראש שאיננה פוסקת הלכה ואיננה מקבלת אחריות בתחום זה. דומה שהצהרה זו מאפשרת לה חופש רב יותר. הנה כמה קטעים מתוך הרצאה שנשאה לפני רווקים ציונים דתיים מבקשי זוגיות, כותרת ההרצאה 'מיניות, משיכה ושמירת נגיעה':

קודם, אני מרגישה, שככל שעובר הזמן ואנשים יותר זמן [נותרים] רווקים, הקושי בשמירת נגיעה הוא יותר גדול. אנשים שיוצאים זמן מסוים עם בחור או בחורה, מגיע רגע שאולי זה נעשה קשה לשמור נגיעה ואני לא רוצה להתעלם מהקושי הזה. מצד

¹² <https://www.makorrishon.co.il/nrg/online/1/ART/964/178.html>

¹³ דוגמאות לשיח המתפתח בתחום זה אפשר לראות בסדרת ההסכמים של הד"ר מיכל פרינס 'בגוף ראשון: מיניות וגוף בחברה הדתית', <https://tinyurl.com/576jypju>, ובסדרת ההסכמים 'עד האהבה' של שירת מלאך, <https://tinyurl.com/4hbn94hr>. תיאור כללי של אותה "מהפכה מינית" שהציונות הדתית עוברת ראו במאמרה של אפרת קרסנר, "כולם מדברים יותר ויותר על מיניות": המהפך של החברה הדתית, <https://www.ynet.co.il/dating/sex/>, Ynet, 1.4.2021, article/5898414.

שני, אני חייבת להגיד שכאשר אנשים באים אלי ואומרים שממש קשה אני מה זה שמחה בשבילים! כי זה אומר שיש משיכה [...] לכל רגש יש הופעה גופנית. הגוף שלנו מדבר את הרגשות שלנו. לכן ככל שקשר הולך ומעמיק ומרגיש יותר רגש לאדם השני, אז הרבה פעמים הפן המיני גובר וקשה להחזיק את זה. ואני רוצה להגיד, נכון, זה באמת קשה, לא לכל דבר יש לי פתרונות, אבל אני רוצה לתת מקום לקושי [...] אני רוצה להגיד משהו לצד השני, שכאשר אנשים כן נופלים, אני פוגשת המון אנשים שבאים אלי לקליניקה אחרי חתונה והם משתפים אותי בכמה אשמה יש להם על זה שהם נפלו לפני החתונה ולא שמרו נגיעה וזה ממש פוגע להם אחר כך ביחסי מין שלהם. [...] אני רוצה להגיד שאני מאוד מאמינה שהקב"ה אוהב אותנו, זה לא אמירה פסיכולוגית פרופור, זו אמירה של ציפי. אני מדמינת אותו בתור אבא טוב. אני חושבת בכלל, זה משהו פסיכולוגי שאני אגיד עכשיו, שרגש אשמה יש בו משהו הרסני, כי רגש אשמה מורכב מכעס שמופנה פנימה. כעס שמופנה פנימה הוא כעס הרסני. [...] בואו נתייחס אל עצמנו בחמלה.

אני פוגשת זוגות שזה ממש פוגע אחר כך בזוגיות או במיניות שלהם אחר כך אחרי החתונה, כי הם כל הזמן חיים את האשמה הזו. אני רוצה לנקות את האשמה. ולהגיד אנחנו טובים, אנחנו משתדלים, אני אשתדל יותר בפעם הבאה. בואו נהיה בחמלה עצמית. כאילו, כן, אנחנו כל כך לפעמים שיפוטיים וביקורתיים כלפי עצמנו בכל כך הרבה תחומים בחיים [...] בואו שנייה ננשום.¹⁴

כאמור, ריין משמיעה קול אחד, המרצה היחידה שנתקלתי בה העוסקת בפירוש באיסור נגיעה בהרצאות הנישאות לפני רווקים בוגרים, אף ששמעתי דברים דומים אך קצרים יותר מפיו של רב שנהג לקיים מפגש שבועי בירושלים והגיעו אליו רווקים רבים. אם כן, לשינוי שהתרחש בתחום המיניות יש פחות ראיות מכפי שהיה לתמות הקודמות אשר נדונו. לראיות המעטות האלו המעידות על שינוי בשיח על המיניות בקרב מרצים ומרצות המדברים לפני רווקים ורווקות אפשר להוסיף ראיה, אם כי מוגבלת, על דרך ההיעדר: לפני עשרים שנה נשמעו במרחב הציבורי הצינוני דתי הטפות רבות מצד גורמי סמכות להימנע ממגע גופני עם בני המין האחר יותר משנשמעות היום, כמו זו שציטטתי למעלה. הדברים ניכרים גם בשינוי הכללי בשיח המיניות הצינוני דתי, שזוהה בתחומים אחרים, מחוץ לנושא הרווקות (פרינס 2021). יש דמיון מסוים בין סגנון ההתנסחות של הד"ר ריין בנושא שמירת נגיעה ובין השיח הצינוני דתי העכשווי על אוננות בקרב גברים (הוצאת זרע לבטלה). אנגלנדר ושגיא (2013) מזהים שיח ציוני דתי חדש בנושא זה, שהחל עוד בעשור הראשון לשנות האלפיים. לפי שיח זה, הוצאת זרע לבטלה ממשיכה להיות מסומנת כחטא שיש לנסות להימנע ממנו, אך לא עוד כחטא נורא שאין עליו כפרה כמו שהוא תואר לדוגמה בספר **קיצור שולחן ערוך** לרבי שלמה גנצפריד, שבמשך שנים נחשב ביהדות החרדית וגם בציונות הדתית כספר המתאר תיאור תמציתי ומוסמך את הנדרש מכל יהודי דתי.

בעקבות מה שאנגלנדר ושגיא טוענים בנוגע לשיח החדש על הוצאת זרע לבטלה – שיש מטרה למנוע מבני הנוער לשקוע בדיכאון ועם זאת להמשיך להציב את ההימנעות מאוננות כרף גבוה אשר יש לשאוף אליו – אני טוען שבנוגע לאיסור נגיעה, אשר מי שהיו בני נוער בעשור הראשון לשנות האלפיים מתמודדים עמו כעת כרווקים 'מבוגרים', יש דינמיקה דומה. המטרה של השיח החדש בנושא איסור נגיעה למנוע מהרווקים שקיעה בדיכאון עקב ה'כישלון' שלהם, ועם זאת להמשיך להציב את שמירת הנגיעה כיעד ששואפים אליו. הקריאה המרכזית של העוסקים בנושא זה – ברוח שגם תואמת לרוחניות העידן החדש וגם לשיח הפסיכולוגי ופחות לדתיות האדוקה המסורתית – היא לחמלה עצמית, כמו שמשתקף בדבריה של ריין למעלה. אין היא מזהירה את הרווקים מאש הגיהנום המחכה למי שחוטא בתחום זה ואין היא מזהירה כי אי-שמירת נגיעה תביא להתבלות מוקדמת עבור נשים, כמו שהציעה הדוברת שהזכרתי למעלה בעשור הראשון למילניום. במקום זאת היא ממשיכה להציב את שמירת הנגיעה כיעד דתי אך קוראת לנכשלים בחטא זה לא לכעוס על עצמם יותר מדי ולאמץ עמדה של חמלה עצמית.

דיון

הדיון יעסוק בתרומת ממצאי המחקרים שתוארו כאן לשיח התאורטי בשני תחומים: חקר הציונות הדתית וחקר תהליכי אינדיווידואליזציה דתית. אפתח בציונות הדתית. למעלה תיארתי כיצד בספרות ההדרכה החרדית ליוצאים לשידוכים שנכתבה במחצית השנייה של המאה ה-20 שימשה הרציונליות טיעון מרכזי בעד שימור השליטה על השידוכים בידי הורים ורבנים מנוסים ושקולים ונגד מסירתה לידי הצעירים, שכן הם עלולים להסתנוור מן התאהבות. נוסף על כך, תיארתי כיצד בראשית המילניום אימצה גם ספרות ההדרכה הציונית דתית את הרציונליות כמענה לבעיית הרווקות המתמשכת. אף שבציבור זה הורים ורבנים מעורבים פחות בתהליך ההיכרות, ספרות ההדרכה הציונית דתית קראה למחפשים זוגיות לנהוג בשיקול דעת באמצעות בחירת שותף שנראה מתאים בלי לצפות להתאהבות (אנגלברג ונוביס-דויטש 2010; אנגלברג 2020). לרציונליות היסטוריה ארוכה בדתות המונותאיסטיות. ביהדות, הרמב"ם הוא אחד מנציגיה הבולטים, אך לאחר המהפכה התעשייתית והמדעית החלה הרציונליות להיות מזוהה יותר עם החילוניות. לכן השימוש של בעלי סמכות דתיים בטיעונים בעד שיקול דעת ורציונליות במאבקם למען נישואים בגיל צעיר ראוי לציון. אולי אין היא כה מפתיעה למשמע טענות של סוציולוגים שלאהבה הרומנטית ממדים של קדושה והיבטים כאילו דתיים. אם האהבה הרומנטית מבטאת קדושה חילונית כפי שטענו אילוז (2002); ואלמוג (2004), הגיוני שגורמים דתיים פונדמנטליסטים יטענו בעד חשיבה רציונלית כדי להיאבק בה.

עשרים שנה מאוחר יותר המרצים והמרצות הציונים דתיים אינם קוראים עוד לרווקים לוותר על ההתאהבות ולהסתפק בבן זוג מתאים, במקום זאת הם מציעים ללוות אותם במסע למציאת אהבה וזוגיות. עדיין נישואים הם היעד הנכסף, אך כעת החיפוש משווק לא

כמשימה אלא כמסע שהאדם לומד בו על עצמו וחווה ניסיונות ומשברים. המסר לרווקים הוא שהם עוברים מסע בליווי הקב"ה, וכל מה שמתרחש בדרך 'מדויק', כלומר בדיוק מה שהיה צריך להתרחש, מבחינה פסיכולוגית או דתית-רוחנית, ולמעשה הערבוב בין התחומים הללו הוא היבט מרכזי של שיח זה. זהו מסר מנחם עבור רווקים שבינתיים טרם מצאו בן זוג. סגנון ההדרכה המוצע בעשור השלישי למילניום לרווקים ציונים דתיים תואם יותר את רוח המודרנה המאוחרת (Heelas 1999; Wuthnow 1998). בחברה הישראלית, כמו בחברות המערביות האחרות, תהליך חיפוש בן זוג מקבל תשומת לב רבה (אלמוג 2004). לדוגמה, משתתפים בתכניות ראלטי כמו 'חתונה ממבט ראשון' חוגגים ומנתחים אותו. דומה לכך הוא מה שעולה מניתוח השיח של היועצים לרווקים הציונים דתיים במחקר השני: שתהליך חיפוש בן זוג נהיה מסע לגילוי עצמי. לדברי ענהאל שמואלי והרב יעקב ורשבסקי, בן הזוג המתאים הוא זה 'הנכון לשורש נשמת', כזה שיסייע למחפש הזוגיות לערוך את 'התיקון' הנחוץ לו או לה. בשפה תרפויטית ולא דתית הכוונה לאדם שיהיה אפשר לצמוח עמו מבחינה רגשית. הדגש הגובר על תהליכים רגשיים, אפילו כאשר הם יכולים להביא לדחיית הקמת המשפחה, מעיד על תהליכי אינדיווידואליזציה בחברה הדתית המביאים לכך שהעולם הרגשי הפנימי נהיה חשוב יותר.

השאיפה לאוטנטיות, המתבטאת בחיפוש העצמי הכרוך במסע לזוגיות, משתלבת היטב עם התמה השנייה – שיח המהותנות המגדרית. על הנקודה הזאת כבר עמד שלמה פישר (2007). ההנחה בבסיס שיח זה היא כי לכל מגדר זהות אוטנטית פנימית אשר תואמת למינו, ומכיוון שכך המפגש בין שני המינים ההופכיים הוא בעל פוטנציאל להביא גאולה לאדם ולעולם. תפיסת הזכריות והנקביות כיסודות בסיסיים של הבריאה שצריכים להתאחד כדי להביא את הגאולה הוא רעיון שנמצא עוד בספרות הקבלה הקדומה, ועוד בימי הביניים היו מקובלים שראו ביחסי המין בין איש לאשתו ביטוי ארצי של הדרמה הרוחנית המתרחשת בעליונים (Biale 1997). ההוספה של שכבה פסיכולוגית לבסיס קבלי זה מתבקשת עבור מי שמבקש להנכיח וליישם תפיסות דתיות שמרניות עכשוויות שדוגלות בשימור הבדלים בין גברים לנשים בחיי היום-יום. זה מה שעושים המרצים השונים המתבססים על ספרו של גריי גברים ממאדים ונשים מנוגה וכן מחברים אחרים. תאוריות פסיכולוגיות פופולריות אלו מסוף המאה ה-20 נוגדות את הגישה הפמיניסטית הליברלית העכשווית, הנוטה לצמצם את האפיונים הייחודיים המיוחסים לגברים ונשים כחלק משיח השוויון והשאיפה לבטל את תפקידי המגדר, וכמובן נוגדת את הפמיניזם הרדיקלי (רוס 2008).

לבסוף, בתחום המיני, נראה שיש נסיגה מדרישה מחמירה כלפי רווקים דתיים להקפדה מוחלטת על ההלכות הנוגעות ליחסים מיניים בלי לוותר לגמרי על הרעיון העומד בבסיסם. בעבודת הדוקטור שכתבה ג'ני רוזנפלד היא ביקשה למצוא מוצא הלכתי שיאפשר מגע מיני לפני החתונה לרווקים (Rosenfeld 2008). מדריכים ויועצים דתיים עכשוויים יכלו לצעוד גם הם בכיוון זה, אך נראה שהם מעדיפים להימנע מהתרה רשמית של האיסור או אפילו מדיון באפשרות כזו. במקום זאת, הם מנסים להפחית מחומרת המעשה בלי לבטל את האיסור.

כאמור, עמדה זו מקבילה למה שתיארו אנגלנדר ושגיא כעמדה הרווחת יותר בקרב רבנים ציונים דתיים בנוגע לאוננות של גברים. במקום לתור אחר היתרים הלכתיים, רבנים אלה מנסים לעודד את החוטאים שלא להתייבש ולטענת אנגלנדר ושגיא מאמצים 'שיח פסטורלי' נוצרי אשר ממשיך לראות במעשה חטא חמור, אך מאפשר לרבנים להעניק מחילה לחוטאים (אנגלנדר ושגיא 2013). בשני המקרים, בעניין איסור הוצאת זרע לבטלה שהם דנו בו ובעניין איסור נגיעה, יש ניסיון לשמור על תוקפם של המונחים 'קדושה' ו'טומאה' בנוגע למיניות גם במציאות שרבים בציבור שומרי המצוות 'חוטאים' בה. מטרה זו מושגת באמצעות הפחתה מחומרת החטא לצד עידוד מי ש'נפל' שלא להתייבש. אציע עוד הסבר, שאינו נזכר בדברי אנגלנדר ושגיא: ייתכן שאפשר לזהות כאן גם השפעה של שיח דתי מזרחי מתון ומכיל יותר, המאפיין כמה מבתי הכנסת והמשפחות המזרחיות, על המרחב הציוני דתי. זהו שיח שלהבדיל מהעמדה הרפורמית איננו מוותר על סמכות ההלכה ועל דרישותיה, אך מוכן להכיל רמות שונות של אדיקות במרחב הדתי ומעדיף גישה של ימין מחבקת משמאל דוחה (ידגר 2005; ליאון 2009).

מה אפשר ללמוד מכאן בנוגע לחברה הציונית דתית העכשווית? רוס (2014) פרסיקו (2019) ופישר (Fischer 2022) הצביעו על התחזקות הנאו-חסידות בציונות הדתית בעשורים האחרונים. פרסיקו תיאר את הנאו-חסידות כמבע היהודי-ישראלי המקומי למגמות כלל-עולמיות של אינדיבידואליזציה, ואפשר להניח שמכאן מקור כוחה, היותה תואמת לרוח הזמן. שדות ההשפעה של הנאו-חסידות שאיתרו רוס ופרסיקו הם זירת התפילות בבית הכנסת הציוני דתי, שההשפעה של המוזיקה והסגנון של רבי שלמה קרליבך ניכרת בהם והלימוד בשיבות אשר נוטות לכיוון הנאו-חסידות. פישר מזהה מה שהוא מכנה מפנה אינדיבידואליסטי בציונות הדתית משנות התשעים. את המקורות למגמה זו הוא נוטה לזהות יותר בתורת הרב קוק, שהושפעה מהרומנטיקה האירופית, ופחות בחסידות; והוא גם מזהה שדות רחבים יותר שהיצירתיות המאפיינת מפנה זה באה בהם לידי ביטוי, לדוגמה פתיחת יותר מגמות לאומנות בשיבות תיכוניות (ibid.: 269).

המחקר שתוצאותיו מובאות במאמר זה מוסיף לידע הקיים על הציונות הדתית, ובייחוד לממצאים שעלו ממחקריהם של רוס, פרסיקו ופישר אשר בחנו את השפעת הנאו-חסידות ואת 'המפנה האינדיבידואליסטי' בציונות הדתית, בכמה אופנים. ראשית, הוא מצביע על השפעות ישירות של רוחניות העידן החדש, תחום הטיפול החלופי והשיח הפסיכותרפויטי על תפיסת העולם הדתית של מאמינים רבים, גם ללא התיווך של הנאו-חסידות. השפעה זו מתבטאת בשימוש התדיר בביטויים כמו 'לזמן' ו'אנרגיות'. הנושא הראשון שנידון במאמר – המעבר מייעוץ המעודד חיפוש יעיל מהיר ורציונלי של בן זוג לייעוץ המדבר על החיפוש כמסע רוחני – מלמד על חיבור להלכי רוח ניו-אייג'ים ופסיכותרפויטים שרווחים בציבור הרחב. ניכרת אינטגרציה של תפיסות עכשוויות אלו לתוך עמדה דתית אשר רואה בחיי האדם מסע מתמשך אל הקב"ה. המרצות שלדעתן 'הכול מדויק' מבטאות את החיבור בין המסע הרוחני האינדיבידואלי לאמונה בהשגחה של הקב"ה. שנית, המחקר הנוכחי מחדש גם בכך שהוא מצביע על האינטגרציה בין עמדה רוחנית ניו-אייג'ית ובין עמדה שמרנית בתחום המגדר, שהדוברים רואים בה חלופה לעמדה הליברלית.

בהמשך לטענת שוורץ (2018) שהציונות הדתית עברה מאחדות לריבוי וכן לטענה המרחיקה לכת יותר של קפלן (2017) ושל כצמן (2022), שאי אפשר לדבר כלל על ציונות דתית אחת כיום, אני מנסה לתאר מגמה מרכזית ומשפיעה, לא לאפיין את כלל הציונות הדתית העכשווית, וטוען שהשילוב של שיח פסיכולוגי ורוחני עם עמדות מגדריות מהותניות מאפשר לאגפים שמרניים יותר בציונות הדתית להציב מה שהם רואים בו חלופה ראויה לעולם ההכריות ותפיסת הזוגיות החילונית ליברלית.

מלבד המסקנות הנוגעות לציונות הדתית ולעמדתה במלחמת התרבות הישראלית, במבט רחב יותר, ממצאי מחקר זה מספקים ראיה לקיומם של תהליכי אינדיווידואליזציה גם בדתות שמרניות, ומצטרפים לספרות הקיימת בנושא זה (פרסיקו 2021; Luhrmann 1998; Wuthnow 2012). היסטוריונים מזהים את המעבר מנישואים בשידוך לנישואים מבחירה במערב אירופה במאה ה־18 כציון דרך מרכזי בתהליכי האינדיווידואליזציה בחברה המערבית, שכן הדגש עובר מצורכי המשפחה לצורכי הפרט, ומעבר זה הוא צעד ראשון הכרחי בדרך מהמשפחה כמוסד חברתי תפקודי לזוגיות המודרנית (Stone 1979). אמנם ציונים דתיים נטשו מזמן את נישואי השידוך המסורתיים שאינם מבוססים על היכרות בין בני הזוג, אך התמה הראשונה שזוהתה במחקר – המעבר משיח רציונלי שדוחק ברווקים למצוא זוגיות ולהתמסד כמה שיותר מהר אל עבר שיח אשר רואה ברווקות מסע שמתחוללים בו תהליכים רגשיים, מבטאת צעד נוסף בכיוון זה: מהמשפחה כמוסד חברתי לזוגיות אישית, שהאושר של בני הזוג הוא הנמצא במוקדה. שרלין מכנה את התהליך במסגרתו הנישואין מפסיקים להיות מוסד חברתי כ־The deinstitutionalization of marriage (Cherlin 2004).

כאמור, אולריך בק תיאר שני סוגי דתיות שמאפיינים את המודרנה השנייה (כלומר המאוחרת) – פונדמנטליסטית מצד אחד ורוחנית אוניברסלית פלורליסטית מצד אחר (Beck 2010). דיכטומיה דומה אשר מבחינה בין שתי אפשרויות רחוקות ומנוגדות – דתיות פוסט־מודרנית אינדיווידואליסטית ומולה דתיות פונדמנטליסטית שהאדם חושש בה מבחירה חופשית ובוחר באמונה אשר מחייבת אותו לציית לבעלי הסמכות ופוטרת אותו מהצורך להחליט עבור עצמו אפשר למצוא גם בכתבי באומן (1998) והרוויל'ה (Hervieu-Leger 2005). עמדה דומה לזו של בק בנוגע לאינדיווידואליזציה דתית כמייצרת 'דתיות ללא שייכות' או זהות של 'רוחני ולא דתי' עולה גם מהאפיונים של דיווי (Davie 1990) ופולר (Fuller 2001), שתיארת למעלה בסקירת הספרות. על פי כל החוקרים האלה, תהליכי אינדיווידואליזציה מרחיקים את האדם המאמין משייכות לדתיות שמרנית ומקבלת עולה של סמכות דתית מסורתית ומקרבים אותו לתפיסת עולם שבמרכזה פלורליזם וקבלת האחר. לפי תפיסה זו, אין האמת מצויה בקרב בני דת מסוימת, היא מפחיתה בחשיבותם של טקסים דתיים, ואין היא מאמינה בקיומם של טקסטים בעלי סמכות מוחלטת שניתנו ישירות מהאל (Beck 2010).

לעומת גישות אלו, וכמו שעולה ממחקריהם של וות'נאו (Wuthnow 1996) ולוהרמן (Luhrmann 2012) וכמו הטענות של פרסיקו (2021) ושרעבי (2014), מחקר זה מצביע על

תהליכי אינדיווידואליזציה שמתרחשים גם בדת שמרנית אשר מבוססת על אמונה בהתגלות אלוהית ובמערכת מצוות מחייבת. וות'נאו ולוהרמן מצאו (כל אחד בנפרד) כי מאמינים נוצרים אדוקים בארצות הברית מפתחים עם האל מערכות יחסים אישיות אשר מדמות מערכות יחסים אנושיות יותר משהיה נהוג בעבר. מנגד, הם נוטים פחות לראות באל מלך ושופט. אפשר לאפיין את התהליכים המתוארים במחקרים אלה כמבטאים אינדיווידואליזציה בכך שהם מייחסים חשיבות רבה לחוויה הרגשית של המאמין היחיד, למסע הצמיחה הרוחני שעליה לעבור ולמערכת יחסים עם האל בתור גורם שמאפשר צמיחה רוחנית זו.

שרעבי בחן חוזרים בתשובה בישראל ומצא שרבים מהם עורכים 'סקר שוק' בתוך תהליך החזרה בתשובה, עוברים בין רבנים ובוחרים את הרב ואת 'סל התשובה' המועדף עליהם. כלומר הם אינם מאופיינים בקבלת מרות ובציות עיוור לסמכות רבנית. הוא הסיק על סמך ממצאים אלה כי להבדיל מטענת הרוויו'לז', אין פער מוחלט בין דתות 'קשיחות' לדתות 'רכות', ואפשר לזהות תהליכי אינדיווידואליזציה שמאפיינים דתות 'רכות' גם בתופעת החזרה בתשובה ליהדות החרדית, המוגדרת דת 'קשיחה' על פי הטקסונומיה של הרוויו'לז' (שרעבי 2014). ממצאי המחקר שלי מוסיפים על ממצאיו של שרעבי בכך שהם מאתרים את ההיבטים ה'רכים' של אינדיווידואליזציה בתוך המסרים הדתיים עצמם.

הבחנה אחרת של וות'נאו, בין דתיות של יישוב, כלומר של מנוחה ונחלה - dwelling, ובין דתיות של חיפוש ומסע רוחני seeking (Wuthnow 1998), מסייעת להבין את התמורות בסגנון היעוץ המוצע לרווקים ציונים דתיים. בעבר הייתה מטרת היועצים והמדריכים הרוחניים להביא את הרווקים מהר ככל האפשר להקמת משפחה, כדי שזו תשמש 'מקלט בטוח' (Lasch 1977) מפני פיתוי החילון, כלומר דגש על dwelling. כיום המטרה היא לסייע לרווקים ולרווקות להינשא אך גם לעשות את החיפוש אחר בן או בת זוג (שממילא הולך ומתארך) למסע רוחני-פסיכולוגי.

בעבר, בעשורים הראשונים לקיומה של המדינה, היה המוקד של העשייה וההרפתקנות של צעירי הציונות הדתית לאומי, והתמקד בקולקטיב. כך לדוגמה בשנות השמונים עוד לא נסעו צעירים ציונים דתיים לטיול הגדול לאחר הצבא גם כאשר זה נהיה נורמה מקובלת בציבור חילוני ממעמד בינוני גבוה (Noy and Cohen 2005). בשנים שחלפו מאז אימצו כמה מצעירי הציונות הדתית עמדות והתנהגויות שמאפייניות בוגרים צעירים בארצות המערב, ובהן הרצון לצבור חוויות ברווקות לפני ההתמסדות והקמת המשפחה, וזו אחת הסיבות לעלייה במספרי הרווקים (אנגלברג 2020). בעשור הראשון למילניום ניהלה ההנהגה הציונית דתית מלחמת מאסף בניסיון לשכנע רווקים רבים ככל האפשר להתחתן מוקדם ולוותר על חוויות אלו. לעומת זאת, השיח העכשווי של מדריכים ומרצים שפונים לרווקים ציונים דתיים ממוקד בדתיות של החיפוש העצמי הרוחני ה-seeking הנמצא בתוך החוויה של חיפוש בן זוג, ומעגן אותו בתוך תסריט החיים הציוני דתי. מסע זה יימשך כנראה גם לאחר החתונה, כאשר יתעוררו קשיים רגשיים חדשים שידרשו מענה פסיכולוגי-רוחני. יש כאן שילוב של שני סוגי הדתיות שתיאר וות'נאו וניסיון לתת מענה לצרכים רגשיים ורוחניים שונים אשר מתלכדים לנרטיב דתי אחד.

סיכום

במחקר זה השוויתי בין הייעוץ הניתן לרווקים ציונים דתיים מטעם גורמי סמכות בציבור זה בעשור הראשון ובעשור השלישי למילניום. בנוגע לתמה הראשונה שעלתה מהמחקר – חיפוש בן זוג – התגלה שינוי דרמטי. בעבר התמקד הייעוץ בניסיון להמעיט בחשיבות תהליך החיפוש ועידוד הרווק למהר לבחור חתן או כלה, כי העיקר זו העבודה הרגשית הנדרשת לאחר החתונה, ואילו כעת מושם דגש רב על החיפוש בתור מסע שיש בו היבטים של גילוי עצמי, והיועצים נמנעים מלצאת נגד רעיון האהבה הרומנטית. לעומת זאת, בנוגע לתמה השנייה שעלתה מהממצאים – השיח המגדרי המהותני – התגלו עקביות והמשכיות. מדריכים ויועצים רבים ממשיכים להאמין במהותנות מגדרית אשר מנוגדת לתפיסות פמיניסטיות עכשוויות. לבסוף, התמה השלישית עסקה ביחס למיניות אסורה לפני הנישואים. נראה כי בתחום זה יש הקלה מסוימת, ובכללה גישה סלחנית יותר כלפי מי ש'נפל' תוך כדי המשך שמירה על תקן הלכתי שאוסר כל מגע כזה.

בנוגע לחברה הציונית דתית הממצאים מלמדים על השפעת השיח הפסיכותרפויטי והשיח הרוחני הניו־אייג' על רבים הרואים בעצמם מורי דרך לאחרים בחברה זו. חיפוש הזוגיות משתנה ממשמה שצריך לנהל אותה ביעילות למסע אישי רוחני. לצד השפעות אלו קיימת התנגדות מתמשכת למסרים פמיניסטיים בנוגע לשוויון בין המינים והמשך קידום של עמדות הנוגדות את השיח הליברלי העכשווי בנוגע להבדלים בין המינים. במבט משווה אל תהליכי אינדיווידואליזציה בדתות אחרות עולה שאינדיווידואליזציה אישית אין פירושה בהכרח פלורליזם ויחסיות תרבותית. להבדיל ממה שעולה מטיעוניהם של אולריך בק (Beck 2010), זיגמונט באומן (Bauman 1998), והרוויו־לז'ה (Hervieu-Leger 2005), דתיות אדוקה ושמירה על עמדות שמרניות אין פירושה בהכרח הימנעות מתהליכי אינדיווידואליזציה בשדות אחרים, ובייחוד בשדה היחסים האישיים ותפיסת העצמי.

רשימת המקורות

- אילוז, אווה, 2002. **האיטופיה הרומנטית בין אהבה לצרכנות**, הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה, חיפה.
- אלמוג, עוז, 2004. **פרידה משרוליק**, אוניברסיטת חיפה, חיפה.
- אנגלברג, ארי, 2011. 'הציונות הדתית ו"בעיית" הרווקות המתמשכת', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים.
- _____, 2020. **רווקות מתמשכת בציונות הדתית: דתיות ואינדיבידואליזציה במדרגה המאוחרת**, אוניברסיטת בר־אילן, רמת גן.
- אנגלברג, ארי ונורית נוביס־דויטש, 2010. 'הסרת הקסם מהאהבה הרומנטית והשבתו למשפחה: ספרי הדרכה דתיים לזוגיות בהתמודדות עם "אתגרי תרבות המערב"', **סוציולוגיה ישראלית**, יב, 1, עמ' 111-133.
- אנגלנדר, יקיר ואבי שגיא, 2013. **גוף ומיניות בשיח הציוני־דתי החדש**, מכון שלום הרטמן, ירושלים.

- ארן, גדעון, 2013. קוקיזם: שורשי גוש אמונים, תרבות המתנחלים, תיאולוגיה ציונית, משיחיות בזמננו, כרמל, ירושלים.
- בצרי, סימה, 1981. הנישואין – משימה! מדריך לחיי הנישואין, מכון הכתב, ירושלים.
- גריי, ג'ון, 1994. גברים ממאדים ונשים מנוגה (תרגמה שושנה ינקוביץ), אור עם, תל אביב.
- דעות, אוקטובר 2022. גיליון 102 – לאבדה לשמרה.
- הראל, אביזהר, 2005. בניין שלם: ספר הדרכה לחתנים וכלות, כולל הכוונה למדריכים, ברייחאי, ירושלים.
- ידגר, יעקב, 2005. המסורת ביישראל: מודרניות ללא חילון, מכון הרטמן, ירושלים.
- כהנא, אילת, 5.5.2023. 'מבצע חתונה', מקור ראשון, מגזין דיוקן, עמ' 20-29.
- כצמן, חיים, 2022. 'ציונות דתית', מפתח: כתב עת לקסיקלי למחשבה פוליטית, 17, עמ' 175-195.
- ליאון, נסים, 2009. 'המסורתיות המזרחית כהד לקיום היהודי בארצות האסלאם', אקדמות, 23, עמ' 129-146.
- ליכוביץ, יהודה, 1988. שידוכים וזיווגים: לאור השכל, הכתוב והקבלה: הדרכת התורה בפרוטרוט לבחירת הזיווג האמיתי, פלדהיים, ירושלים.
- פישר, שלמה, 2007. 'כלי למשטור ולדיכוי', ארץ אחרת, 38, עמ' 78-81.
- פרינס, מיכל, 2021. פשוט לרצות: הדרכה לחיי אישות, הוצאה עצמית, [חמ"ד].
- פרסיקו, תומר, 2019. 'הגיע הזמן לשים דגש על הנפש: ההתעוררות הנאו-חסידית בציונות הדתית ומשמעותה', בתוך: 'יאר שלג (עורך), ממשגיח הכשרות לנהג הקטר? הציונות הדתית והחברה הישראלית, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים, עמ' 105-132.
- _____, 2021. אדם בצלם אלוהים, משכל, ראשון לציון.
- צוקרמן, מאיר, 2002. 'מה זאת אהבה?', בתוך: יהודית גורפיין (עורכת), בקרוב אצלך, מראות, ראש פינה, עמ' 70-72.
- קהת, חנה, 2019. 'השפעותיה של התנועה הפמניסטית הדתית בישראל: פנימה והחוצה', בתוך: 'יאר שלג (עורך), ממשגיח הכשרות לנהג הקטר? הציונות הדתית והחברה הישראלית, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים, עמ' 331-356.
- קליין-אורון, אדם ומריאנה רוח מדבר, 2010. 'חילוני להלכה, רליגיוזי למעשה: יחס הניו אייג' הישראלי להלכה', סוציולוגיה ישראלית, יב, 1, עמ' 57-80.
- קפלן, קימי, 2007. בסוד השיח החרדי, מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים.
- _____, 2017. 'חקר החברה היהודית הדתית בישראל: הישגים, החמצות ואתגרים', מגמות, נא, 2, עמ' 207-250.
- רוס, ניחם, 2014. 'המתקפה על החסידות החדשה בישיבות הציוניות דתיות', בתוך: יעקב ידגר, גדעון כ"ץ ושלום רצבי (עורכים), מעבר להלכה: מסורתיות, חילוניות ותרבות העידן החדש בישראל (עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא), עמ' 65-107.
- רוס, תמר, 2008. 'פמיניזם מהותי ויהדות – שני רעים שאינם מתפרדים?', בתוך: זהר מאור (עורך), שני המאורות: השוויון במשפחה מבט יהודי חדש, מכון בינה לעתים, אפרת, עמ' 189-203.
- שגיא, אבי ודב שוורץ, 2017. מראליזם למשיחיות: הציונות הדתית ומלחמת ששת הימים, כרמל, ירושלים.
- שוורץ, דב, 2018. מאחדות לריבוי: סיפורה של התודעה הציונית הדתית, מוסד ביאליק, ירושלים.

שלג, יאיר, 2019. 'מבוא', בתוך: יאיר שלג (עורך), *ממשגיח הכשרות לנהג הקטר? הציונות הדתית והחברה הישראלית*, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים, עמ' 15-22.

שלג, עפרה, 2010. 'המשמעות שמעניקים זוגות דתיים לאומיים לתקופת טרום-הנישואים, לתהליך המעבר לנישואים ולתקופת הנישואים הראשונה', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן.

שקדי, אשר, 2003. *מילים המנסות לגעת: מחקר איכותני – תיאוריה ויישום*, רמות, תל אביב.

שרעבי, אסף, 2014. 'דתיות "רכה" ודתיות "קשיחה": המקרה של תנועת התשובה בישראל', בתוך: יעקב ידגר, גדעון כ"ץ ושלום רצבי (עורכים), *מעבר להלכה: מסורתיות, חילוניות ותרבות העידן החדש בישראל (עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא)*, עמ' 434-460.

- Ammerman, Nancy T., 2018. 'From Canopies to Conversations: The Continuing Significance of "Plausibility Structures"', in: Titus Hejlm (ed.), *Peter Berger and the Sociology of Religion: 50 Years after the Sacred Canopy*, Bloomsbury Academic, London and New York.
- Avishai, Orit, 2023. *Queer Judaism: LGBT Activism and the Remaking of Jewish Orthodoxy in Israel*, New York University Press, New York.
- Bauman, Zygmunt, 1998. 'Postmodern Religion', in: Paul Heelas (ed.), *Religion, Modernity and Postmodernity*, Blackwell, Oxford.
- Beck, Ulrich, 2010. *A God of One's Own: Religion's Capacity for Peace and Potential for Violence*, Polity, Cambridge.
- Bellah, Robert N., Richard Madsen, William M. Sullivan, Ann Swidler, and Steven M. Tipton, 1985. *Habits of the Heart: Individualism and Commitment in American Life*, University of California Press, Berkeley.
- Biale, David, 1997. *Eros and the Jews: From Biblical Israel to Contemporary America*. University of California Press, Berkeley.
- Cherlin, Andrew J., 2004. 'The Deinstitutionalization of American Marriage', *Journal of Marriage and Family*, 66, 4, pp. 848-861.
- Corbin, Juliet and Anselm Strauss, 1990. 'Grounded Theory Research: Procedures, Canons, and Evaluative Criteria', *Qualitative Sociology*, 13, 1, pp. 3-21.
- Davie, Grace, 1990. 'Believing without Belonging: Is This the Future of Religion in Britain?', *Social Compass*, 37, 4, pp. 455-469.
- Eliade, Mircea. 1961. *The Sacred and the Profane: The Nature of Religion*, Harper, New York.
- Engelberg, Ari, 2023. *Singlehood and Religion: The Case of Israeli Religious Zionist Singles*, Lexington Books, Lanham, MD.
- Fischer, Shlomo, 2022. 'Religious Zionism – Romantic Religious Nationalism in Israel', in: Guy Ben-Porat et al. (eds.), *Routledge Handbook on Contemporary Israel*, Routledge, Oxfordshire, UK, pp. 258-273.
- Fuller, Robert C., 2001. *Spiritual, But Not Religious: Understanding Unchurched America*, Oxford University Press, Oxford.

- Hardacre, Helen. 1993. 'The Impact of Fundamentalism on Women, the Family and Interpersonal Relations', in: Martin Marty and R. Scott Appleby (eds.), *Fundamentalisms and Society*, University of Chicago Press, Chicago, pp. 129-150.
- Heelas, Paul, 1999. *The New Age Movement: The Celebration of the Self and the Sacralization of Modernity*, Blackwell, London.
- Hervieu-Leger, Danielle, 2005. 'Multiple Religious Modernities: A New Approach to Contemporary Religiosity', in: Eliezer Ben Refael and Yitzhak Sternberg (eds.), *Comparing Modernities: Pluralism vs. Homogeneity*, Brill, Leiden.
- Lasch, Christopher, 1977. *Haven in a Heartless World: The Family Besieged*, Basic Books, New York.
- Luhrmann, Tanya M., 2012. *When God Talks Back: Understanding the American Evangelical Relationship with God*, Knopf, New York.
- Novis-Deutsch, Nurit, 2020. 'God's Operating Manual: Marriage Theologies in Ultra-Orthodox and Evangelical Marital Guidebooks', *Journal of Family History*, 45, 2, pp. 191-206.
- Novis-Deutsch, Nurit and Ari Engelberg, 2012. 'Meaning Making Under the Sacred Canopy: The Role of Orthodox Jewish Marriage Guidebooks', *Interdisciplinary Journal of Research on Religion*, 8, pp. 3-31.
- Noy, Chaim and Eric Cohen, 2005. 'Introduction: Backpacking as a Rite of Passage in Israel', in: Chaim Noy and Eric Cohen (eds.), *Israeli Backpackers: From Tourism to Rite of Passage*, State University of New York Press, New York, pp. 1-44.
- Patton, Michael Q., 2015. *Qualitative Research & Evaluation Methods: Integrating Theory and Practice* (4th ed.), Sage, Thousand Oaks, CA.
- Rosenfeld, Jennie, 2008. 'Talmudic Re-Readings: Toward a Modern Orthodox Sexual Ethic', PhD. dissertation, City University of New York, New York.
- Shields, Stephanie A., 2007. 'Passionate Men, Emotional Women: Psychology Constructs Gender Difference in the Late 19th Century', *History of Psychology*, 10, 2, pp. 92-110.
- Stone, Lawrence, 1979. *The Family, Sex, and Marriage in England 1500-1800*, Harper and Row, New York.
- Swidler, Ann, 2001. *Talk of Love: How Culture Matters*, University of Chicago Press, Chicago.
- Taylor, Charles, 1989. *Sources of the Self: The Making of Modern Identity*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- _____, 1995. 'The Politics of Recognition', in: John Arthur and Amy Shapiro (eds.), *Campus Wars: Multiculturalism and the Politics of Difference*, Westview Press, Boulder, CO.
- Weber, Max, 1963 [1922]. *The Sociology of Religion* (trans. by Ephraim Fischhoff), Beacon, Boston.

- Wuthnow, Robert, 1996. *Sharing the Journey: Support Groups and America's New Quest for Community*, Free Press, New York.
- _____, 1998. *After Heaven: Spirituality in America since the 1950's*, University of California Press, Berkeley.